

Η έννοια της "φθοράς" στην παλαιά γραφή της Βυζαντινής Μουσικής: Εισαγωγή.

Είναι πολύ δύσκολο να αντιμετωπιστεί η προβληματική γύρω από το τί σημαίνει "φθορά" στο παλαιό σύστημα γραφής και διδασκαλίας της Βυζαντινής Μουσικής ξέχωρα από άλλες βασικές έννοιες του ιδίου συστήματος, όπως "ήχος", "παραλλαγή", "Τροχός" κ.ά. Κατά την αναφορά μας στο θέμα αυτό, λοιπόν, είναι σίγουρο ότι θα πρέπει να παρεμβάλλονται αναφορές και σε αυτές τις έννοιες, διότι όλα τα ανωτέρω συνυπάρχουν αχώριστα και αλληλοεξαρτώμενα στο παλαιό σύστημα γραφής. Πρέπει λοιπόν από την αρχή να γίνουν κάποιες απαραίτητες επεξηγήσεις:

1. Είναι πολύ βασικό να ξεκαθαρίσουμε, ότι ο ήχος στον οποίο εντάσσεται ένα μέλος στην Βυζαντινή Μουσική είναι αυτός που καθορίζεται με την αρκτική μαρτυρία του μέλους. Ανεξάρτητα από την πορεία της μελωδίας στην συνέχεια και ακόμα κι αν το μέλος ενδιατρίψει περισσότερο σε ήχους άλλους από τον αρχικό, ο ήχος που κυριαρχεί και υπονοείται δεν παύει να είναι αυτός της αρκτικής μαρτυρίας.

2. Είναι πολύ σημαντικό, επίσης, να κατανοήσουμε ότι οι ενδιάμεσες μαρτυρίες σε ένα παλαιό μέλος σημαίνουν βασικά τον ήχο κατά την παραλλαγή του Τροχού, στον οποίο βρίσκεται το μέλος εκείνη την στιγμή, εν αναβάσει ή εν καταβάσει, και όχι κατ' ανάγκην τον "τρέχοντα" ήχο του μέλους (με ό,τι αυτό συνεπάγεται και για το τρέχον "ίσο" της μελωδίας). Αυτό σημαίνει, ότι, την στιγμή που τίθεται η ενδιάμεση μαρτυρία, η παραλλαγή του Τροχού που χρησιμοποιούμε για να απηχήσουμε τους ανιόντες και κατιόντες φθόγγους βρίσκεται ακριβώς στον ήχο που δηλώνει η μαρτυρία, ενώ η ιδέα του μέλους που κυριαρχεί μπορεί να εξακολουθεί να είναι αυτή του αρχικού ήχου.

3. Στα παλαιά θεωρητικά και τις προθεωρίες υπάρχουν (ή προκύπτουν από την μελέτη τους) κάποια βασικά αξιώματα που πρέπει πάντοτε να έχουμε κατά νουν για να καταλαβαίνουμε τα φαινόμενα που συναντούμε στη παλαιά γραφή:

- α. Εν αναβάσει βρίσκουμε κυρίους ήχους και εν καταβάσει πλαγίους,
- β. Οι κύριοι ήχοι εν καταβάσει αποδεικνύονται πλάγιοι και οι πλάγιοι εν αναβάσει κύριοι. Αυτό σημαίνει ταύτιση κυρίων με τους πλάγιους τους.
- γ. Ανά τέσσερις φωνές (ανιούσες ή κατιούσες) οι ήχοι επαναλαμβάνονται λόγω παραλλαγής.
- δ. Ανά 7 φωνές (ανιούσες ή κατιούσες) οι ήχοι επαναλαμβάνονται λόγω διαστημάτων του δις διαπασών συστήματος.

4. Λόγω άνισης αλληλοεπικάλυψης Τροχού και Διαπασών (π.χ. Τροχός+Τροχός=8 φωνές, ενώ Διαπασών=7 φωνές) συμβαίνει ο ήχος, στον οποίο βρισκόμαστε λόγω παραλλαγής να μη συμπίπτει με τον ήχο στον οποίο βρισκόμαστε διαστηματικά. Για παράδειγμα, αν από τον έσω α' ήχο (Πα στην νέα γραφή) ανέβω 4 φωνές (έναν πλήρη Τροχό) βρίσκω λόγω του αξιώματος (3γ) α' ήχο (έξω πρώτο στον Κε). Αν ανέβω άλλες 4 φωνές βρίσκω από παραλλαγή πάλι α' ήχο (άνω Βου) ενώ διαστηματικά βρίσκομαι στην 7φωνία του β' ήχου. Στην περίπτωση αυτή παραλλαγίζω ανανες με ποιότητα νεανες. Αν ανέβω άλλη μία φωνή παραλλαγίζω νεανες με ποιότητα νανα, εκτός αν

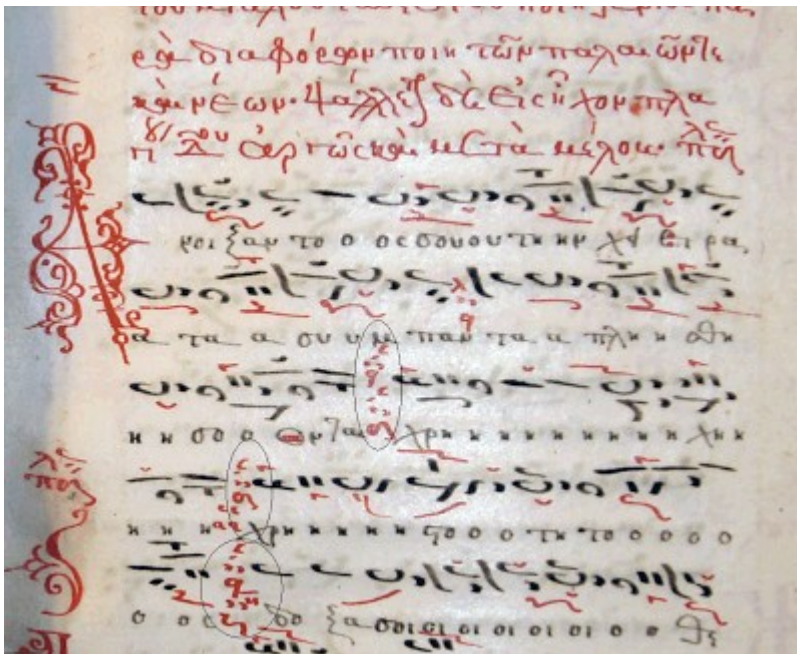
υπάρξει σύστημα με μετάθεση βάσης κατά Τροχόν, οπότε αλλάζουν και τα διαστήματα. Αυτό το φαινόμενο ο Κ. Ψάχος το αναφέρει ως "διπλοπαραλλαγαί".

5. Αν ένας ήχος επαναλαμβάνεται λόγω παραλλαγής ανα 4 φωνές και λόγω διαστημάτων ανά 7 φωνές, αυτό σημαίνει ότι 4φωνία και 7φωνία είναι ο ίδιος ήχος. Με λίγα λόγια, ένας ήχος επαναλαμβάνεται και ανα τρεις φωνές. Π.χ. η 4φωνία του πλ. δ' είναι ο δ' που είναι και πλ. δ' λόγω του αξιώματος (3γ). Η 7φωνία του πλ. δ' είναι απο παραλλαγή ο γ' ήχος που είναι και πλ. δ' και δ'. Είναι πασίγνωστη εξάλλου η σχέση των δύο ήχων. Ο πλ. δ' μελίζει πολλά μέλη του στην τριφωνία του, τον νανα, που είναι γ' ήχος. Με τον ίδιο τρόπο διαπιστώνεται ταύτιση α' - δ', β' - α' και γ'-β' και των αντιστοίχων πλαγίων τους βέβαια.

6. Με βάση όλα τα ανωτέρω και με συνολική θεώρηση των διαστημάτων του δις διαπασών συστήματος, προκύπτει τελικά ότι κάθε ήχος μπορεί να "προσλάβει" κυριαρχικά ως βάση του όχι μόνον την βαθμίδα του κυρίου ήχου του αλλά και κάθε άλλη βαθμίδα που δίνει την ιδέα του εν αναβάσει ή εν καταβάσει, ασχέτως αν από την άλλη πλευρά της βαθμίδας υπάρχουν διαστήματα γνωριστικά άλλου ήχου. Για παράδειγμα, ο έσω α' ήχος έχει την γνωριστική ιδέα του δ' ήχου κάτωθεν της βάσης του μέχρι την αντιφωνία του άγια της παπαδικής (κάτω Δι), ενώ πάνω από την βάση του έχει την γνωριστική ιδέα των α' ήχων. Αυτό σημαίνει ότι ο δ' μπορεί να καταλάβει την βάση του έσω α' και να εκτυλίσσει το μέλος του είτε ως στιχηρατικός, χωρίς αλλαγή εκατέρωθεν διαστημάτων, είτε και ως παπαδικός με αλλαγή των διαστημάτων πάνω από την βάση του. Κλασσικό παράδειγμα οι θέσεις παπαδικού άγια από τον Πα στα αρχαία ανοιξαντάρια. Σ' αυτές τις περιπτώσεις η αλλαγή κυρίαρχου ήχου και ίσου του μέλους μπορεί να γίνει χωρίς τοποθέτηση σημαδίου φθοράς. Έχουμε "κατάσταση φθοράς" και όχι "σημάδι φθοράς".

7. Τελειώνοντας αυτή την μικρή αλλά απαραίτητη εισαγωγή στο θέμα, πρέπει να αναφέρουμε κάτι που έχει παρεξηγηθεί από πολλούς μελετητές σήμερα. Είναι γνωστό ότι οι ήχοι των παλαιών έχουν παρακλάδια, τους διφώνους και μέσους ήχους. Τονίζουμε με ιδιαίτερη έμφαση (και θα το τεκμηριώσουμε όσο μπορούμε εν συνεχεία) ότι οι μέσοι και οι δίφωνοι των ήχων έχουν άλλη ποιότητα (άλλη "ιδέα", όπως θα διαβάζαμε στις αρχαίες πραγματείες), από τους ήχους με τους οποίους ταυτίζεται το ίσον τους. Π.χ. ο μέσος του γ' ήχου είναι ως γνωστόν ο πλ. α'. Άλλη είναι η ιδέα του γ' ήχου που μελίζει από τον μέσο του (γ' του παλαιού στιχηραρίου) και άλλη αυτή του πλ. α' (του στιχηραρίου, ωσαύτως). Ή, για να αναφέρω ένα πιο τρανταχτό παράδειγμα, είναι λάθος να λέμε ότι τα μέλη του λεγέτου είναι β' διατονικός (εξάλλου, ο όρος β' διατονικός είναι πολύ νεώτερος, όπως θα δούμε). Ο ήχος είναι ο μέσος του δ' κατά τους παλαιούς και έτσι πρέπει να τον αντιμετωπίζουμε.

Εν κατακλείδι, ανεβάζω ένα παράδειγμα για το πώς συναντούμε συνήθως το φαινόμενο της "διπλοπαραλλαγής" στα διάφορα χφφ. Πρόκειται για το πρώτο ημιστίχιο των αρχαίων ανοιξανταρίων, σε σύνθεση Αγίου Ιωάννου Κουκουζέλου. Στο συγκεκριμένο χφ έχουμε τρεις καταγραφές διπλής μαρτυρίας, α'-δ' ήχου, δ'-γ' ήχου και α'-β' ήχου. Μια αντιπαραβολή με τις εξηγήσεις Γρηγορίου Πρωτοψάλτου και Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος είναι αρκετή για να οσφρανθούμε πολλά σε σχέση με όσα αναφέραμε παραπάνω ως εισαγωγή στο θέμα.

Η έννοια της φθοράς: Παράλληλη μαρτυρία Μανουήλ Χρυσάφου

Μια από τις σημαντικότερες αρχαίες πραγματείες περί της ψαλτικής τέχνης είναι αυτή του Μανουήλ Χρυσάφου, Λαμπαδαρίου της Μεγάλης Εκκλησίας κατά τα χρόνια της αλώσεως (1453 μ.Χ.). Η πραγματεία αυτή τιτλοφορείται: "*Μανουήλ του Λαμπαδαρίου και Χρυσάφης:- περί των ενθεωρουμένων τη ψαλτική τέχνη και ών φρονούσι κακώς τινες περί αυτών*". Το κείμενό της ασχολείται βασικά με τα κριτήρια της ορθής μελοποιίας και την διαφοροποίηση στην μεταχείριση των διαφόρων γενών μελοποιίας, αφιερώνει, όμως, και πολύ μεγάλο κομμάτι στην έννοια της φθοράς.

Ξεκινώντας να μιλά γενικώς για τις φθορές, ο Χρυσάφης ορίζει:

"Φθορά εστι το παρ' ελπίδα φθείρειν το μέλος του ψαλλομένου ήχου και ποιείν άλλο μέλος και εναλλαγήν μερικὴν ἀπὸ τοῦ ψαλλομένου ήχου εἰς ἄλλον δι' ολίγου. εἴτα πάλιν, λυομένης τῆς φθοράς, ψάλλεται ὁ προψαλλόμενος ήχος εἰς τὴν ιδέαν αὐτοῦ, καθὼς καὶ πρὸ τῆς φθοράς· οὐκ εναλλάττεται γὰρ τοῦ κατ' ἀρχὰς ψαλλομένου ήχου τὸ μέλος καὶ ἡ ιδέα πρὸς ἄλλον ήχον χωρὶς φθοράς·". Εδώ έχουμε την γενική περιγραφή της έννοιας "φθορά" σαν κατάσταση αλλοιώσεως του μέλους χωρίς αναφορές σε συγκεκριμένα σημάδια.

Στην συνέχεια του έργου του αυτού, ο Χρυσάφης εξηγεί ότι η εναλλαγή σε άλλον ήχον "ἀπὸ παραλλαγών", δηλαδή η θεμελίωση άλλου ήχου με βάση την αντίστοιχη βαθμίδα που προκύπτει ἀπὸ τὴν παραλλαγή ἐν ἀναβάσει ἢ ἐν καταβάσει κατὰ τὸν Τροχὸ (π.χ. 1 φωνὴ πάνω ἀπὸ τὸν α' ήχο εἶναι ὁ β', 2 φωνές εἶναι ὁ γ' κ.ο.κ.) δὲν μπορεῖ νὰ ονομαστεῖ φθορά. Καὶ ἐξηγεῖ με ἓνα πῶς συγκεκριμένο παραδειγμα τί ἀκριβῶς σημαίνει φθορά:

- "ότε ψάλλεται ο πρώτος ήχος κατά λόγον καί εστιν εἰς την ιδέαν αυτού και συ θέλεις ποιήσαι την φύσιν αυτού (του α' ήχου, δηλαδή, χωρίς αλλαγή βάσης) εἰς δεύτερον ή εἰς τέταρτον ήχον, το τοιούτον λέγεται φθορά τότε· ἐπεὶ, εἰ μη ου θήσεις φθοράν, ου καταλαμβάνεται ὅτι ἐγένετο ἐναλλαγή του ήχου." και συνεχίζει λέγοντας ὅτι αὐτό ἔκαναν και οι προ αὐτοῦ διδάσκαλοι της τέχνης, βάζοντας φθορά "ὥσπερ σύμβολόν τι προσημαίνον την ἐναλλαγὴν του ήχου και του μέλους." Εδώ ἔχουμε σαφέστατα την περιγραφή της φθοράς ὡς σημαδίου, ὡς "συμβόλου", ὅπως λέει χαρακτηριστικά ο Χρυσάφης στο πόνημά του, και συνεχίζει με παραδείγματα φθορῶν ὁλων των ήχων για να τεκμηριώσει τα ανωτέρω.

Στις αναφορές που κάνει ἐν συνεχείᾳ ο Χρυσάφης στις φθορές ἐκάστου ήχου, δεν εἶναι πάντα σαφές ὅτι ομιλεῖ περὶ σημαδίου. Πολλές φορές μάλιστα υπονοεῖται ὅτι το μέλος φθείρεται και ἀνευ φθοράς. Παραθέτω μερικά χαρακτηριστικά σημεία:

- "Εἰ δε δευτέρου ήχου φθοράν θῆς, νόει ὅτι λύσις ἐστὶν του μέλους της νενανῶ φθοράς, ἡ **δεσμὸς** (της φθοράς του νενανῶ) **προ ολίγου**, ἡ και εἰς πλάτος".

Εδώ ο Χρυσάφης ἐξηγεῖ ὅτι ὅταν τίθεται φθορά β' ήχου ἢ θα ἔχουμε λύση φθοράς νενανῶ, ἢ θα πρέπει να υπονοήσουμε ὅτι προ ολίγου δέθηκε φθορά νενανῶ σε κάποιο σημείο του μέλους. Προκύπτει δηλαδή ὅτι κάποιες φορές ἡ παρουσία μίας συγκεκριμένης φθοράς μας υποψιάζει για δέσιμο ἄλλης πρὶν ἀπὸ αὐτήν χωρίς σήμανση.

- Αμέσως συνεχίζει: "και εἰ μεν λύσις ἐστὶ της του νενανῶ, μνήσθητι ὅτι εἰς ἐν κράτημα του Κορώνη, εἰς του δευτέρους, οὐ η ἀρχή (παρατίθεται μουσικὸ κείμενο) **γίνεται ἀπὸ μέλους ο τρίτος νενανῶ, ἐλκόμενος παρὰ φθοράς**. εἶτα, θέλοντος του ποιητοῦ λύσαι αὐτόν, τίθησιν ἐμπροσθεν δευτέρου ήχου φθοράν και πάλιν ἀνέρχεται το μέλος του δευτέρου ήχου εἰς την ιδέαν αὐτοῦ".

Εδώ, δίνει συγκεκριμένο μουσικὸ παράδειγμα για την φθορά του β' ήχου. Εἶναι πολύ σημαντικὴ ἡ μαρτυρία ὅτι ο τρίτος γίνεται ἀπὸ μέλους νενανῶ. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ μεν παραλλαγή του τρίτου παραμένει νανά, το δε μέλος γίνεται νενανῶ. Ο ὅρος "ἀπὸ μέλους" τίθεται ἀκριβῶς σε ἀντιδιαστολή του ὅρου "ἀπὸ παραλλαγῆς" ἢ "ἀπὸ παραλλαγῶν". Ὅπως, ὁμως, ἀναφέρει ὁ Χρυσάφης λίγο πῶς πάνω, στα περὶ της φθοράς του α' ήχου: "και ποιεῖ ἡ φθορά ἴδιον μέλος και παραλλαγὴν ἄλλην", που σημαίνει ὅτι ἀν στο ανωτέρω παράδειγμα του κρατήματος του Κορώνη εἶχε τεθεῖ σημάδι για δέσιμο της φθοράς του νενανῶ, τότε ο Χρυσάφης δεν θα ἔγραφε ὅτι "γίνεται ἀπὸ μέλους ο τρίτος νενανῶ" ἀφοῦ ο τρίτος θα γινόταν και ἀπὸ παραλλαγῆς νενανῶ. Με το παράδειγμα αὐτό, ἐξάλλου, δικαιώνει πλήρως αὐτό που ἰσχυρίστηκε ἀκριβῶς πῶς πάνω για την παρουσία φθοράς β' ήχου: "νόει ὅτι λύσις ἐστὶν του μέλους της νενανῶ φθοράς, ἡ δεσμὸς προ ολίγου". Στο κράτημα του Κορώνη ἡ φθορά νενανῶ υπονοεῖται, ο τρίτος γίνεται μόνο ἀπὸ μέλους νενανῶ και ἡ φθορά β' τίθεται για να λύσει την ιδέα του νενανῶ που εἶχε δεσμεύσει το μέλος.

- Συνεχίζει στα της φθοράς του β' με μια πολύ σημαντικὴ μαρτυρία για την σχέση α' και β' ήχου: "Εἰ δε διὰ δεσμὸν τίθεται ἡ φθορά αὕτη (του β' ήχου), γίνεται οὕτως. ο πρώτος ήχος πολλάκις τετραφωνῶν γίνεται δεύτερος ἀπὸ μέλους (υπονοεῖ ὅτι δεν γίνεται β' και ἀπὸ παραλλαγῆς ἀπαραίτητα, κατὰ τα ανωτέρω). ποιεῖ δε τούτο ἡ της δευτέρου ήχου φθοράς δύναμις (δεν μιλάει συγκεκριμένα για σημάδι ἀλλὰ για δύναμη φθοράς). εἰ γὰρ μη ἐτίθετο φθορά εἰς τον πρώτον, κατήρχετο εἰς τον μέσον αὐτοῦ τον βαρύν. ἀλλὰ δια τούτο τίθεται ἡ φθορά **ἡ ο ήχος**, και ἀντὶ του βαρέος δεσμεῖ το μέλος και γίνεται μέσος του δευτέρου οὕτως· (παρατίθεται ἐπήχημα μέσου β')."

Είναι πολύ σημαντικό το σημείο στο οποίο ο Χρυσάφης αναφέρει ότι για να φθαρεί το μέλος δεν είναι απαραίτητο να τεθεί σημάδι φθοράς, αλλά ότι και **με σήμανση του ήχου**, προφανώς **με συγκεκριμένη μαρτυρία**, φαίνεται η ενέργεια της φθοράς στο μέλος που προηγείται.

Παραλείποντας ενδιάμεσες σχετικές μαρτυρίες, παραθέτουμε δύο τελευταίες που είναι και οι σημαντικότερες στο θέμα που εξετάζουμε.

α. Στα της φθοράς του δ' ήχου και αφού ο Χρυσάφης έχει δώσει ευάριθμα παραδείγματα για την χρήση της, τελειώνει ως εξής:-

*"... ταύτα δε γίνονται παρά της του τετάρτου φθοράς, **ει και ου τίθεται πολλάκις φθορά τετάρτου, αλλά από μέλους γινόμενον ούτως φθορά καλείται.**"*

Εδώ ο Χρυσάφης επιβεβαιώνει πλήρως τα ούτως ή άλλως διαφαινόμενα από τους ορισμούς και τις περιγραφές που κάνει σε όλο το τμήμα του κειμένου που αφορά στις φθορές. Μας λεεί, λοιπόν, για την φθορά του δ' ήχου (προφανώς, μπορεί να γίνει αναγωγή του ιδίου συμπεράσματος σε όλες τις υπόλοιπες φθορές) ότι πολλές φορές δεν τίθεται στο μουσικό κείμενο ως σημάδι, αλλά όταν το ψαλλόμενον γίνεται από μέλους δ' ήχος (ενώ η παραλλαγή μπορεί να ακολουθεί το αρχικό ίσον) το φαινόμενο αυτό καλείται ωσαύτως φθορά.

β. Στα της φθοράς του πλ. β' ήχου αναφέρεται το εξής σημαντικό:

*"... η μεν του νενανώ φθορά δεσμεύει εις πλάτος και λύεται εντέχνως παρ' άλλων φθορών, και έχει καθ' εαυτήν μονοπροσώπως ίδια μέλη και άλλην ενέργειαν, άτινα ουκ έχει αύτη η του πλαγίου δευτέρου, ως καθώς μέλλομεν ειπείν περί τάυτης· του δε πλαγίου δευτέρου η φθορά ουχ ούτως, αλλά ποιεί και αυτή μερικήν εναλλαγήν, ως και αι των άλλων ήχων φθοραί, και ευθύς λύεται ως εν συντόμω και **χωρίς ετέρας φθοράς...**"*

Από όλα τα ανωτέρω, λοιπόν, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η φθορά δεν είναι μόνο σημάδι στη ψαλτική αλλά και κατάσταση στην οποία εισέρχεται το μέλος και άνευ σημαδίου. Η παραλλαγή του συνεχίζει την ακολουθία των ήχων του Τροχού με την οποία ξεκίνησε, το ψαλλόμενο κομμάτι, όμως, μπορεί να τραπήει στην ιδέα άλλου ήχου "από μέλους" μόνο. Επίσης, όπως διαφαίνεται και από την τελευταία μαρτυρία, μόνο η φθορά του νενανώ δένεται εις πλάτος, ενώ οι υπόλοιπες λύνονται σύντομα και συχνά άνευ σημαδίου.